شەش خاڵ لەسەر لاس و خەزاڵ (*)

فەرامەرز ئاغابەیگی
(یەزد)

١- سەری؛ سەرێ

جاری وا لەناو دەقی بەیتەکان، ڕەنگە تاقمێ وشە هەبن کە ماناکەیان لە وشەنامەکاندا نەهاتبێ، یان ماناکەی بەو جۆرەی پێویستە، پڕاوپڕ مەبەست نەگەیەنێت، هەر بۆیە زەروورە ئاوڕیان لێ بدرێتەوە و بەدواداچوونیان بۆ بکرێ تا مانایەکی پڕ بە پێستیان بۆ وەدۆزرێ و لەپاڵ ماناکانی تری وشە، ئەو مانا تازانەش دەستنیشان بکرێن. وشەی«سەری؛ سەرێ» لەم وشانەیە کە بەپێی خوێندنەوەی بەیتەکان، مانای کەمتر بیستراوی لێ وەردەگیرێ. بەپێی ئەو نموونانەی خوارەوە لە بەیتی لاس و خەزاڵ، وشەی «سەری؛ سەرێ» مانای «ماوە؛ ماوەی» دەدا:

*** دەبێ بێیە دوو جواب و سوابێ خەزاڵێ شۆڕێ، سەری سێ ڕۆژانە لە کن خانزادی هەریرێ، بە کارەکەری کەتییە (لاس و خەزاڵ، ٢٠١١، ٧١).**

*** بڵێ سەری چەند ڕۆژی دیکە شۆڕەسوارەکەی شارەزووری لە بۆ کاکە وەیسی وسووئاسکیان دێتە مەیدانێ (پێشوو، ٢٠١١، ٧٦).**

*** نەیدەزانی ئەو جۆتەسوارە خانزادێ هەریر بەگییە. سەرێ چەند ڕۆژانە قاسیدن، قاسیدن لە بۆ کاکە لاسی کوڕی ئەحمەد بەگییە (پێشوو، ٢٠١١، ٨٦).**

*** سەری نۆ ڕۆژانە لە شارەزوورێ بەڕێ کەتیمە لەبۆ خزمەت خەزاڵێ شۆڕێ مەلا**

نەبییە (پێشوو، ٢٠١١، ٩٩).

*** دەیگۆ دەستی خۆت باوێ ناو دەستی خەزاڵێ مەلا نەبییە. سەری چەند ڕۆژانە بەژن و باڵای تووم تێر نەدیتییە (پێشوو، ٢٠١١، ١٠٢).**

لە هەنبانەبۆرینەدا چوار مانا بۆ وشەی «سەری» هاتووە: ١- نۆبە ٢- پاژ ٣- کۆمەڵ، ئاژاوە ٤- یەک بن، سەلک (هەنبانەبۆرینە:٤٤٦). لە فەرهەنگی گیوی موکریانی، بۆ وشەی «سەری»، مانای دیدەنی و بۆ «سەرێ»، باکوور تۆمار کراوە (گیوی:١٩٩٩: ٥٧٩). لە (فەرهەنگی خاڵدا، وشەی «سەرە» بە سێ مانا هاتووە: ١- نۆرە ٢- مەردوومی نە زۆر گەنج و نە زۆر پیر ٣- گای سەرپەڕ (خاڵ:٢٠٠٥: ٢٧٤).

وەکی دەبینرێ ئەو مانایانە، هیچ کام ناتوانن مانای«ماوە» ببەخشن؛ کەوابوو دەکرێ بڵێین «ماوە»، مانایەکی ترە لەپاڵ ماناکانی تر بۆ وشەی «سەری؛ سەرێ»، کە بە یارمەتی بەیتەکان پارێزراوە.

٢- شۆڕ؛ شۆڕێ

یەکێک لەو وشانەی کە لە بەیتی لاس و خەزاڵ دا زۆر دووپات بووەتەوە، وشەی «شۆڕ، شۆڕێ»یە، کە وەک ئاوەڵناو بۆ خەزاڵ بەکارهاتووە. ئەم وشەیە لەگەڵ ئەوەی کە ناوبەناو جۆرێک ڕیتم و مۆسیقا بە دەقەکە دەبەخشێ، لەناو فەزای بەیتەکەشدا حاڵەتێکی ڕۆمانتیک بەدی دێنێ، لەم دەقەی کە من لێرەدا نموونەم لێ هێناوەتەوە، لە دوو شوێندا، بە هۆی ناولێنانی خەزاڵ بە «خەزاڵەشۆڕ؛ خەزاڵەشۆڕێ»، ئاماژە کراوە کە هەر دووکیان، یەک مانا دەگرنەوە، نموونەکان:

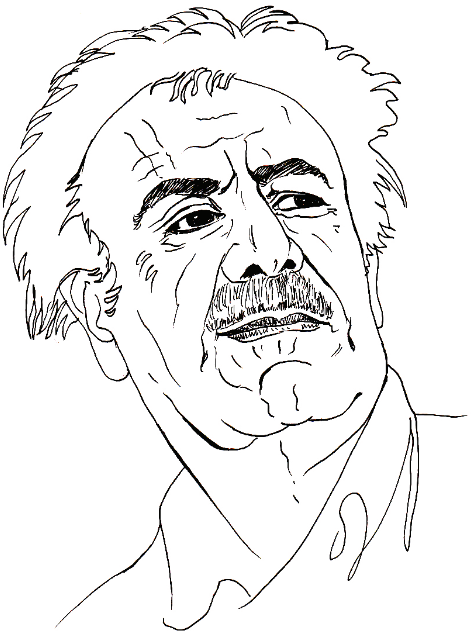

هەژار

*** قەدی گەلەک باریکە، کەمبەرەکی زیوی تێدا ختم کردییە. لەبەرە خۆی کردییە کراسەکی مەلەسی دەنک هەنارییە، کەوێیەکی بڕسەبییە. دوگمە و قەیتان و تەورێزە و یاقووت و بەریەنە و خاشخاش و خڕخاڵ و بازن و بەربازن و بنکەوشەی لە خۆی بارکردییە. دوو جۆتە بسکی تۆڕی بەردایتەوە، سەری ئەوان بسکان، لە بن گۆی کەمبەرەی دەرکردییە. لۆیە پێی دەڵێن خەزاڵە شۆڕی کیژێ مەلا نەبییە (لاس و خەزاڵ، ٢٠١١، ١٢).**

*** مامە دەروێش عەلییە، مەحتی جوانیی خەزاڵێی لەبۆ کردییە: بەژنی دارێ سووسنییە، گەردەنی سووسنێ کۆسرەتییە، مەمکی هەردووکی سێوی ڕۆستەم بەگییە، پەنجەی دەتگۆت بەفری یەک شەوییە، سینگی دەتگۆت بلەوری سەردەشتییە، قەدی گەلەک ناسک و باریکە کەمبەرەکی بیست و چار گۆی لە زیوی تێدا ختم کردییە، چل و چار دوگمەی**

لە کەویێ بوڕسەیی بەستییە، دەهاتە خوارێ بەسەر دامەنییە، کراسی تەنکی دەنک شەربەتی و هەنارییە، دوو بسکی شۆڕی زەردی گەلەک درێژی پێوە بوو، سەری ئەو بسکانە لە بن گوێێ کەمبەرەی خۆیان دەرکردبییە، لۆیە پێی دەڵێن خەزاڵێ شۆڕێ مەزن مەلا نەبییە (پێشوو، ٢٠١١، ٢٢).

بۆ ئاشنایی زیاتر، سێ نموونەی دیکە لە دەقی بەیتی لاس و خەزاڵ دێنینەوە کە تێیدا ئەم پێکهاتە (ترکیب)؛ واتە «خەزاڵەشۆڕ» بەکار هاتووە:

(١) ئای لە من خانەوێرانێ، ئای لە من سەرگەردانێ، کەس نییە جوابەکی بداتە بەژنێ خەزاڵەشۆڕێ، بێتن دەستەکی بە بازن، قامکەکی بە ئەنگوستیلە، دابنێتە بن سەری کاکە لاسی ئەحمەد بەگی شارەزووری، ئەوشۆکە لە لای دیوەخانێ (پێشوو، ٢٠١١، ٢٥).

(٢) کاکە لاس دەستی بە بەندان کردبییە، بەبێ ناچارەبییە. دەیگۆ، خۆزگە بە خۆزیداران، دارەک بوومایە لە داری بییە، شین بووبوومایێ، سەرم بگەیشتایە عاسمانێ، بنم بگەیشتابووایە سەر عەرزییە. ئەمن دۆم بیانبڕیبوومایە بە حوکمێ مشار و تەوشییە. بیانکردمایە تەشیەکی جوانی دۆمانییە. سبیانان و ئێواران، خەزاڵەشۆڕێ مەلانەبییە مەرەزی پێ بڕێستمایێ بە دەستییە، بە کەیفێ دڵییە... (پێشوو، ٢٠١١، ٣٩).

(٣) دەیگۆ، خەزاڵەشۆڕت بە قوربان بێ، لاسی ئەحمەد بەگییە، گەلەک بەعەزیەت نەکوشی جۆتە شەمامە و شەمامەی ڕۆستەم بەگییە (پێشوو، ٢٠١١، ١٠١).

لە «مەنزوومەی لاس و خەزاڵ»دا، گردەوەکۆیی قادر فەتاحی قازی، بەم جۆرەی سەرەوە، هۆی وەسفی خەزاڵی بە شۆڕێ، بە دەستەوە نەداوە:

*** چەلەنگی گوارە زێڕ، بە من دەڵێن: خەزاڵ و خەزاڵەشۆڕی مەلا نەبییە** (منظومە لاس و خزال، ١٣٧٩، ١٠٧).

* [لاس دەڵێ] **لەبەر بەندۆکانت مرم ئەگەر لە پشتەوە تێکهاڵاون دەگەڵ زنجیرەی زولفان وەکوو ڕەشەڕیحانە و قۆپەنی پیرە لاولاوێ** (منظومە لاس و خزال، ١٣٧٩، ٢٠).

وەک دەبینین ئەم نموونانەی سەرەوە، زیاتر هۆی بەکارهێنانی ئاوەڵناوی «شۆڕێ» بۆ خەزاڵ شی دەکەنەوە؛ واتە هێندێ تایبەتمەندی کە ڕێگە دەدەن ئەو ئاوەڵناوە لەپاڵ ناوێک ڕێک بکەوێ، دەبێ ئەوەش لە بیر نەکرێت وشەی «شۆڕ»، مانای سەربەخۆشی هەیە؛ لە فەرهەنگی هەنبانەبۆرینەدا، سێ مانای بۆ تۆمار کراوە: ١- داهێڵراو (فروهشته) ٢- جوان چاک: شۆڕەژن ٣- کارامە و چالاک: شۆڕەسوار. (هەنبانەبۆرینە:١٣٦٩: ٤٧٦). هەژار، لەم چوارینەیەدا بەجوانی وشەی«شۆڕ»ی بەمانای «جوان چاک و داهێڵراو» بەکار هێناوە:

بەژن شۆڕ و کەزی شۆڕ و خەزێم شۆڕ
سەرەوشۆڕم دەکەن سەرشۆڕ بەرەو گۆڕ
هەژار و خوار و لەش بیمار و دڵدار
دەبا وام لێ بێ، مافی خۆمە هەی گۆڕ!

(خەییام، ١٣٧٠: ٩٥).

٣- پسپۆڕ: وشەیەکی بەرفراوانکراو

لە هەنبانەبۆرینەدا، بۆ وشەی «پسپۆڕ»، دوو مانا نووسراوە: ١. زانا لە پەزناسیندا (گوسفندشناس) ٢. چازان و لێزانی کار؛ خبیر و کاردان (هەنبانەبۆرینە: ١٣٦٩: ١٠٨). لە فەرهەنگی خاڵ، مانای وشەی «پسپۆڕ» بەم

جۆره هاتـووه: ئاژاڵدارێکه کـه لـه بەسـەرکردنەوه و ناسـینەوەی ئاژەڵـدا زۆر وریـا و شـارەزا بـێ. کەسێکه لـه کارێکدا زۆر بـزان بـێ (خـاڵ: ۲۰۰۵: ۷۰). لـه فەرهەنگـی گیـوی موکریانـی، وشـەی «پسـپۆڕ» زیاتـر شـی کراوەتـەوه: ڕەچەڵەکناس، کاردار، زۆرزان، زۆرزانـا، ئاژاڵدارێکـە، کـه لـه بەسـەرکردنەوه و ناسـینەوەی ئاژاڵانـدا زۆر لێهاتـوو و شـارەزا بـێ بـه پایەیێکـی وا مەڕێکـی گوم بووبێ کـه چەنـد زگ و زای کردبـێ بەهـۆی دروشـم و نیشـانەکانییەوه بێچووەکـەی دەناسـنەوه (گیـوی: ۱۹۹۹: ۱۷٦). فەرهەنگـی گیـوی موکریانـی، بـه دوای مانـای وشـەی «پسـپۆڕ»دا، وشـەی «پسـپۆڕی و پسـپۆڕێتی» مانـا کردووەتـەوه؛ «پسـپۆڕی»: ڕەگەزناسـی، ڕەچەڵەکناسـی. پسـپۆڕی گیایـان: گیاناسـی. پسـپۆڕی دەرمانـان: دەرمانـان ناسـی. پسـپۆڕی مـەڕان: مەڕناسـی. «پسـپۆڕێتی»: ڕەگەزناسـێتی، ڕەچەڵەکناسـێتی (پێشـوو:۱۷٦).

لەکـوێ ئـەم مانایانـه کـه بـۆ «پسـپۆڕ» لـه وشـەنامەکاندا نووسـراوه، هەموویـان بەجـۆرێ ئامـاژەیان بـه کەسـێ داوه کـه لـه بواری پەزناسـی، شـارەزا و لێـزان بـێ، مەبەسـت لـه هێنانـەوەی ئـەم وشـەیه ئـەوه بـوو کـه بـه وردبوونـەوه لـەو چەنـد دێـڕەی بەیتـی لاس و خـەزاڵ، کـه دەڵـێ: **خەزاڵیـش کابانـی ماڵێیـە، تاقـە کیـژی بابییـە. یـەک بـرای هەیـه لـه داک و بابییـە، ئەویـش نـاوی محەمـەدە، بەویـش دەڵـێ پسـپۆڕی شـوانانە، هەمـوو ڕۆژێ لەگـەڵ نـۆ شـوانان دەچیتـەوه دەرێ بـه تەمامییـە/ محەمـەدی براشـم پسـپۆڕە، گەلـەک ماندییـە. بـەڕۆژ لـه دەشـتێیه لـه لایـی زۆری ئەوەتـا خـەوی لـێ کەتییـە»** (لاس و خـەزاڵ، ۲۰۱۱، ٤٤، ۳۱)؛ هەروەهـا بـه تێبینـی لـه کـەش و فـەزای بەیتەکـە، کـه ئـەم وشـەیەی تێـدا بـەکار هاتـووه، وا دەردەکـەوێ کـه لـه زوودا، ئـەم وشـەیه تەنیـا بـۆ کەسـێ بـەکار هاتـووه کـه شـارەزایی (تخصـص) لـه بـواری «پەزناسـی»دا هەبـووه، پاشـان بەرەبـەره ئـەم وشـەیه بەرفراوانی (توسـع) بەخـۆوه بینیـوه و بـه هـەر کـەس کـه لـه بوارێکـدا لێـزان بـێ، بـه پسـپۆڕی ئـەم بـواره ناودێـر کـراوه.

٤- ژمارەی ئەستوون و دیرەگ وەک «هێما»

لـه کتێبـی کـورد لـه سـەفەرنامەکاندا، سـەرەڕای بـاس لـه هۆکارەکانـی شـێوه ژیانـی خێڵەکیـی کـورد، لەمـەڕ چۆنیەتـی خێـوەت و ڕەنـگ و ژمارەی ئەسـتوونەکانی خێوەتیـش هـەر شـیکاری کـراوه کـه چـون لێـرەدا پێوەنـدی بـه سـەر باسـەکەوه هەیـە، بەشـێکی دێنینـەوه:

«ئەنـدازەی خێـوەت، هاوپێوەنـد لەگـەڵ ژمـارەی ئەندامـی بنەماڵـه بـووه. چـادری سـەرۆکی ئێلـی مەنگـوڕ، باپیرئاغـا، بەدرێژایـی سـێزده گـەز، گەورەتریـن خێوەتێـک بووه کـه دێ مۆرگان دیتوویه (فیلبێـرگ، ۱۳۷۲: ۱۵۳). لەپـاڵ ئـەوەی خێوەتـی سـەرۆکی ئێـل، گەورەتـر لـه خێوەتەکانـی تـر بووه، ڕەنگەکەشـی واتـه سـپی، لەگـەڵ خێوەتەکانـی تـر، جیـاواز بـووه (کەلانتـەری، ۱۳٤٥: ۲۷). ژمـارەی ئەسـتوونەکانی خێـوەت جیـاواز بـوون؛ ئەفەنـدی بایەزیـدی، خێوەتـی کوردیـی خـاوەن دوو تـا نـۆ ئەسـتوونەک زانیـوه کـه ژمـارەی ئەسـتوونەکان، دۆخـی ماڵیـی (دارایـی) خـاوەن خێوەتەکـەی نیشـان داوه؛ بـۆ وێنـه خێوەتـی فەقیـر دوو تـا چـوار ئەسـتوونەکی هەبـووه، مامناوەنـدی پێنـج تـا حـەوت ئەسـتوونەک، دەوڵەمەنـد و سـەرۆک، نـۆ ئەسـتوونەک (ئەفەنـدی، ۱۳٦۹: ۱۷۹)» (ئاغابەیگـی، ۱۳۹٤: ۱۰۹-۱۱٦).

لەنـاو بەیتـی لاس و خەزاڵیـش دا- وەک لـەم

نموونانەی خوارەوە دەبینرێ _ هەم بە ژمارەی ئەستوون و دیرەگی سەردارعێل ئاماژە کراوە، هەم بە ڕەنگاوڕەنگیی خێوەت، نموونەکان:

* **دەیگۆ ئەو ڕەشماڵەی لەسەر بیست و پێنج دیرەگانە، ئەوە ڕەشماڵی ماڵێ ئاغا مەزن مەلا نەبییە. دوازدەی دیوەخانە، سێزدەشیان لە بۆ ماڵێ دابڕییە** (لاس و خەزاڵ، ٢٠١١، ٣١).

* **ئەو بیست و پێنج ئەستوندە لە خاسەڕەنگییە، ئەو ڕەشماڵە بیست و چار تەختەیە، بەکارەمووی بەبێ قەیدییە. چل و چار ڕستەی لێ قەیم کرایە هەمووی لە خاسەڕەنگێ و لە ئاوریشمێ تەورێزییە، ڕەشماڵێ ماڵێ مەلا نەبییە، لەناو حەفسەت ڕەشماڵان جوانە و دیارە، قەت تاکی نییە** (پێشوو، ٢٠١١، ٤١).

* **[لاس] خێوەتی ڕەنگاوڕەنگ و نان و خواردەمەنیی حەفت شەو و حەفت ڕۆژێ لەگەڵ خۆی هەڵگرتییە** (پێشوو، ٢٠١١، ٧٢).

* **[لاس] لە بن خێوەتی ڕەنگاوڕەنگ دەکەت بەبێ هۆشییە** (پێشوو، ٢٠١١، ٧٤).

لە دەقی لاس و خەزاڵ گردەوکۆیی فەتاحی قازیش، ئەم بابەتە هاتووە: **چادرێکیان بۆ [لاس] هەڵدابوو، لەسەر هەشتا ئەنگوستەکی سەر بە ئەڵماس دەسووڕا...** (منظومە لاس و خزال، ١٣٧٩، ٦٢). جێی ئاماژەیە کە جاری وا ئەنگوستەکی چادر بەهۆی هاتنی میوانی خاوەن شکۆ زیادکراوە: **بیست و دوو ئەنگوستەکی زیادی وەبەر چادر بدەن بە دەستووری شاهانە/ ئەو سوارەی بانگێشتنم کردووە و ئەگەر لە من بۆتەوە بە میوانە/ ئەمن نەمدیوە، بیستوومە بەڕێ و شوێنی دەڵێی وێسپی کەنهانە** (منظومە لاس و خزال، ١٣٧٩، ٢٠).

٥- چارشێو سووڕاندن، چارشێو لەخۆ هاڵاندن وەک هێمایەک بۆ «ئەرێ»

کاتێ میرحوسێنی باڵەکی (باوکی لاس) عاشقی سۆسەن کچی قادربەگ دەبێ، ڕۆژێک دەبێتە میوانی قادربەگ و ئەم نەهێنییەی دڵی لە لا دەدرکێنێ. قادربەگیش دەڵێ: ئەگەر کچەکەم ڕازی بێ، من قسەم نییە، جا بۆ ئەوەی بزانن سۆسەن مێردی پێ دەکا، یان نا، مەجلیسێک پێک دێنن. دەڵێن ئەگەر سۆسەن هاتە مەجلیس و چارشێوەکەی سووڕاند و پشتی کرد لە جەماعەت، ئەوە ڕازییە مێردی پێ بکا، بەڵام ئەگەر ڕاوەستا و وەرنەسووڕا، پێی خۆش نییە مێردی پێ بکا. بەشێک لە دەقی بەیتەکە:

* **هاتە ژوورێ، لێیان پرسی، کوتیان: ئەگەر مێردی پێ دەکەی، پێمان بڵێ، ئەگەر مێردی پێ ناکەی خاترجەممان کە: ئەبرۆی دڵی پیاوی دەگەزێ/ وەک توولە نەمام دایم دەلەرزێ/ کەسێک ببینێ بەژنی دەتەزێ.**

جا عافرەتەکە چاوی بە میرحوسێن کەوت، دەستبەجێ سووڕا و چارشێوەکەی لە خۆی هاڵاند. لە چەپڵەیان دا و کوتیان: پیرۆز بێ. لێیان مارە کرد (منظومە لاس و خزال، ١٣٧٩، ٩-١٠).

وەک لەو نموونەیەی سەرەوە دەبینرێ، «چارشێو سووڕاندن؛ لەخۆ هاڵاندن» هێمایەک بووە بۆ دەربڕینی وەڵامی ئەرێ، یان نا لە لایەن ئافرەتەوە، کە ئایا مێرد بە خوازبێنیکەر دەکا، یان نا؟

٦- زینی ئاوێنەدار

بابەتێکی تر کە وەک خاڵێکی سەرنجڕاکێش دەتوانین ئاماژەی پێ بدەین «زینی ئاوێنەدار»ـە. ئەم بابەتە دەسەلمێنێ کە کورد لە بواری

ئەسپ و سواری و کەرەستەی پێویست چەند وردبین بووە کە تانەت بۆ زینی ئەسپەکەی ئاوێنەی دابین کردووە. زینی ئاوێنەدار لە بەیتی لاس و خەزاڵ دا، بەم جۆرە هاتووە: **چار ئاوێنەی مەرمەڕی سابڵاغێی لە هەر چار کناری زینێ قەیم کردییە، لۆ ئەوەی بزانێ کێ لە پشتی دەڕوا و کێ پێشی هاتییە** (لاس و خەزاڵ، ٢٠١١، ٧٩). لەم برگەیەی سەرەوە، هاوکات بە چوار خاڵ ئاماژە دراوە:

١- جۆر، واتە جنسی ئاوێنە، کە مەرمەڕیی بووە، ڕەنگە لە جۆرێک بەردی مەرمەڕیی سازکرابێت کە پاش ساف و سۆڵ کردن وەک ئاوێنەی لێ دەهات.

٢- شوێنی سازدانی ئاوێنەکە، کە سابڵاغ بووە.

٣- جێگەی لێنانی ئاوێنەکان کە لە چوارکەناری زین قایم کراون.

٤- هۆی بەکارهێنان: بۆ ئەوەی سوار بزانێ لە دەوروپشتی کێ دێ و دەڕوا، بەم پێیە زینی ئاوێنەدار کە لێرەدا تیشکمان خستەسەر، لە ناوچەی کوردەواری دەسکردێکی تایبەت بووە کە بەیارمەتی ئەم بەیتە پارێزراوە و وەک بەڵگەیەک بۆمان بەجێ ماوە.

*** تێبینی: لەم وتارەدا، وەک دەقی سەرەکی، کەڵک لە کتێبی «لاس و خەزاڵ» وەرگیراوە لە ئامادەکردنی عەبدوڵڵەتیف عەبدولمەجید گولی.**

سەرچاوەکان:

(١) افندی‌بایزیدی، محمود (١٣٦٩)، آداب و رسوم کردان، بەسعی و اهتمام شرق‌شناس مشهور روس الکساندر ژابا، با نظریات، مقدمە و مؤخرەی استاد عبدالرحمن شرفکندی«هەژار»، ترجمە و تعلیق و ضمائم از: عزیز محمدپور داشبندی، چ اول، بی‌جا: بی‌نا.

(٢) ئاغابەیگی، فەرامەرز (١٣٩٤)، کورد لە سەفەرنامەکاندا: کوردەکانی ئێران، لە سەردەمی سەفەوییەوە تا کۆتایی پەهلەوی، چ یەکەم، سنندج، علمی کالج.

(٣) بەیتی لاس و خەزاڵ (٢٠١١)، ئامادەکردنی: عەبدوڵڵەتیف عەبدولمەجید گولی، چ یەکەم، هەولێر، ئاراس.

(٤) خاڵ، شێخ محەمەد (٢٠٠٥)، فەرهەنگی خاڵ، چ دووەم، هەولێر، ئاراس.

(٥) خەییام (١٣٧٠)، خەییام بە کوردی، وەرگێڕاوی هەژار، تهران، سروش.

(٦) شرفکندی، عبدالرحمن (١٣٦٩)، هەنبانە بۆرینە: فرهنگ کردی – فارسی هەژار، چ اول، تهران، سروش.

(٧) فتاحی قاضی، قادر (١٣٧٩)، منظومەی کردی لاس و خزال، تبریز، انتشارات دانشگاه تبریز.

(٨) فیلبرگ، س.ج (١٣٧٢)، سیاەچادر مسکن کوچنشینان و نیمەکوچنشینان جهان در پویەی تاریخ، ترجمەی اصغر کریمی، چ اول، مشهد، معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی.

(٩) کلانتری، منوچهر (١٣٤٥)، ایل میلان، مجلەی هنر و مردم، تهران، شمارە ٤٣.

(١٠) گیوی، موکریانی (١٩٩٩)، فەرهەنگی کوردستان، چ یەکەم، هەلێر، ئاراس.